

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

BALLAGI ALADÁR.

*

ELSŐ ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1891.

TARTALOM.

	Lap
Atila és a magyar hun-mondák. <i>Erdélyi Pál</i>	331
Egy ismeretlen magyar codex nyomai. <i>Dr. Horváth Cyrill</i>	363
Kottanner Ilona emlékiratának kútfői méltatása. <i>Kerékgyártó Árpád</i>	373
Elfelejtett írók. Péczeli és Péteri Takáts. <i>Ballagi Aladár</i>	382
Tárca: Két spanyol Atilla-dráma. <i>l+b.</i> — A régi protestáns graduálokról. <i>Kardos Albert.</i> — Nagyfalvi Gergely ismeretlen Carmene. <i>Hegedüs István.</i> — Két alapítvány hollandiai egyetemeken tanuló magyarok számára. <i>Zoványi Jenő.</i> — Magyar stipendiumok külföldi egyetemeken. <i>Ballagi Aladár.</i> — Arany János és a Hármas História. <i>Dr. l. b.</i>	400

KRITIKAI ROVAT.

Az Athenaeum kézi lexikona. Szerkeszti dr. Acsády Ignác. <i>B. A.</i>	407
A kassai püspökségi könyvtár codexének és incunabulumainak jegyzéke. Összeállította Récsei Viktor. <i>Ballagi Aladár</i>	409
A magyar irodalom története. Irta Bodnár Zsigmond. I. kötet. <i>B. A.</i>	414
Ungarische Lyrik von David Haek. <i>Lehoczky Emil</i>	422
Közhasznú idegen szótár. Irta Füredi Ignác. <i>Ballagi Aladár</i>	424
Még egy szó Horváth Ádámról. <i>Dr. Garda Samu</i>	430

ADATTÁR.

A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. <i>Zoványi Jenő</i>	433
Cserei Mihály néhány ismeretlen verse 1690—98-ból. <i>Ferenczi Zoltán</i>	437
Kazinczy Ferencz és a »nemzeti hála« 1832—1836. <i>Ballagi Aladár</i>	455
Színészeti reliquiák. <i>Váli Béla</i>	468
Gróf Dessewffy József önéletrajza. <i>Ballagi Aladár</i>	472
Madách Imre két levele Pajor Istvánhoz. <i>Szilágyi Sándor</i>	481
Értekezések az 1890/91-ik tanévi iskolai értesítőkből. <i>A szerkesztő</i>	482
Név- és tárgymutató	498
<i>E. Kovács Gyula</i> költeményeire előfizetési felhívás	494
<i>Horváth Cyrill</i> Nemz. irodalmunk cz. művéről jelentés	494
Szerkesztői üzenetek	494
—♦—	
Nyilt-tér	495

—♦—

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Szerk.

ATILLA ÉS A MAGYAR HUN-MONDÁK.

I.

A kérdés története. — A magyar történetírás századokon keresztül változhatatlan hittel hitte és hirdette a hun-magyar atyafiságot, s változhatatlan hittel hirdette az irodalomtörténetírás is, hogy mindaz, a mit krónikásaink Atilláról és a hunokról emlékezetben hagytak, a hun-magyar mondák maradványa. A hun-székely elmélet megdőlése magával rántotta a hun mondákat, és a scepticus történetírás eredményének biztosabb megerősítésére, bukniok kellett a hun-mondáknak is. Költői és költészeti dolgok történeti és pragmaticus nyomokon álló vizsgálatban részesültek a nélkül, hogy költői természetöknek megfelelően ítéltettek volna meg.

E kérdés története rövid és tanulságos, tanulságos különösen arra, miképen nem szabad elbánni költői darabbal és költészettel, miképen nem szabad a költői történetet a történelmi történettel összekeverni. A szempontnak ilyen módon történt megtevesztése ejtette meg Hunfalvyt és Riedlt, különösen Hunfalvyt, ki teljesen a történelmi források hitelére támaszkodott.

Az eddigi kutatások kizárólag a monda anyagára voltak irányozva, vagyis csupa oly dolgokra, melyek változandóságuk nagyon is ki voltak téve, melyek rendszerint csak akkor maradnak meg, nem változatlanul, hanem egy bizonyos gazdagságban, a mikor lejegyeztetnek, s írással megkötve átszállanak az utókorra. Mondáinknál, eddigi tudásunk szerint, a lejegyeztetés sohasem történt meg, a mi belőlök megmaradt, a véletlen útján maradt meg. Codexeink kritikája közben rátérünk arra, miként történt ez.

Toldy Ferencz, korának történeti fölfogását követve, teljesen elfogadta a krónikák hitelét, sajátunknak vallotta a mondákat, elfogadva a krónikában megmaradt anyag mondaiságát és költői értékét. «Úgy látszik, hogy kétféle úton tartatott ez fenn az utókorak; egyfelől a hazánkban visszamaradt hunok által, akár a székelyeket értsük itt, akár az Aladár némely csapatait; mert képtelenség feltenni, hogy ezek innen

az utolsó emberig kipusztultak volna; másfelől a Pontus keleti mellékeire Csaba alatt kivonult hunok egyik ága, az utigurok által, kik azt oda átültethették, s midőn utóbb Magyar királyuk alatt éjszak felé húzódtak föl, az ötödik század óta már a Volga és Don között székelt magyarokkal közölhették.»¹ E monda, szerinte idővel megcsonkult, de egyes részleteiben még fenmaradt: «ilyen az Atilla menyegzőjéről, haláláról és hármás koporsójáról való rege, mely félszázad előtt még énekben is ismeretes volt»² stb., s határozottan visszamutat a nemzeti kútforrásra. E vélemények mellé odavesszi a hun-mondák anyagát, melyet a következőképen csoportosít:

1. A hun- és magyar nemzet eredete. (Gimszarvas és a nőrablás.) — 2. A tárnokvölgyi ütközet. — 3. A cesumauri ütközet (Detre homloknyila). — 4. Etele királylyá választatása (Hadisten kardja). — 5. A cataláni ütközet (Jóslat, nyereg-máglya, Strassburg megvétele, Spanyolországi hadjárat, Rheims és Orsolya). — 6. Buda meggyilkoltatása. — 7. Aquiléja veszedelme. Ravenna megvétele. — 8. Etele utolsó menyegzője és halála. — 9. Krimhilda csatája, a hun birodalom vége. — 10. Csaba mondája.³

A mondának ilyen részeit különbözteti meg, s általok már jóformán annak vázlatát is megadja, de nem keresi a költői alakítás nyomait, hanem azt a viszonyt, melyben a mi mondáink a külföldiekkel szemben állanak. Itt azután felhasználja és apróra ismerteti Wenzel G. tanulmányainak⁴ eredményeit, s bírálja is egyúttal. Vizsgálódását a következőn zárja be: «Ekkép jóformán tisztába lévén hozva, miszerint régi magyarjainknál élve élt egy hun-monda, mely valamint mindenütt, úgy nálunk is költői alakban tartotta fent magát; továbbá, hogy e hun-monda a tizenkettődik században, midőn ismeretlen krónikásunk azt deák prózában feloldva, először iktatta be történetünkbe, megváltoztatva, megcsonkulva, teljes egészét többé nem képezett; de így is, bár folyvást fonnyadozva, némely töredékeiben a tizenötödik századig, sőt megújulva jelenkorunkig is fentmaradt.»

Toldy e mondának beczikkezője, ő hirdette létét és szabta meg s osztotta be anyagát, Wenzel inkább ama kérdést kutatta, milyen hatása volt az Atilla-mondáknak a külföld irodalmára, a külföldi Atilla-mondák alakulására és az egyes költői feldolgozásokra. Ő tényleg elfogadta és hirdette a mon-

¹ A magyar nemzeti irodalom története. II. jav. kiad. Pest, 1852. I. 42—45. l.

² A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1851. 31. l.

³ A magyar költészet története. II. kiad. Pest, 1867. 33—41. l.

⁴ Wenzel G.: Esmetötredékek a magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatására. Reguly-Album. Pest, 1850.

dák hitelét és létét, tehát, hogy e mondák éltek a magyarságnál, így Toldyval egy hajóban evezett. E fölfogását csak megerősítették Ipolyi és Thierry, amaz a *Mythologiában*, emez könyvében, melyet az Atila-mondákról írt. Mind a ketten őshagyománynak tartják a hun-mondát, és szavuk egyformán döntőnek látszott a tudományos közvélemény előtt.

Ipolyi nagyarányú műve, s Thierry tanulmányai, melyek őt a hun-történet illetékes bírójává tették, méltán látszottak döntő bizonyítékoknak, különösen abban az időben, mikor minden ily kérdés jóformán politikai háttér előtt tárgyalta: az elnyomatás korában. A mult dicsősége akkor a jelen lelkesedését tüzelte, s a nemzeti nagyság felújított képei a jövő reménységét táplálták. Akkor e kérdésnek inkább nemzeti szint kölcsönzött a multba visszanező köztudat, s nem tudományos szigorúság vezette az írók tollát. Ma már tudjuk, hogy a hun-dicsőség bennünket nem teljes fénynyel ragyog be, tudjuk, hogy előzőik nyomán Ipolyi és Thierry fölfogása sem állhat. Ma már tudjuk, hogy Ipolyi nemcsak ebben a kérdésben, hanem a magyar mythologia más szakaszaiban is meglehetősen szerencsétlenül alkotta meg elméleteit, s hogy anyagának roppant tömegét sem vizsgálta kellő kritikával. Thierry pedig, ki a nyugati világ Atila-mondáit összeszedte és magyarázta, nem fordíthatott gondot a magyar források bírálataira. Ő föltette rólunk, hogy ezt már magunk elvégeztük, s akkor a krónikák elismert hitele, kétségtelen tekintélye ellen csakugyan nem emelkedett semmi panasz.

Mikor a krónikák tekintélye megingott, szükségképen meg kellett változnia minden tudásunknak, mely azoknak őszinte hitelén alapult, megingott tehát a hun-mondákban élt nemzeti hagyomány hite, de már előbb megdőlt a hunmagyar atyafiság évszázadokon keresztül élő ereje. Mig azonban történetileg már élő kérdés volt a magyar őstörténet, a hun-rokonság, a székelység származása stb., a mondák életének megtagadása, ez a ránk sarkalatos kérdés, az újabb irodalomban is csak legújában került szőnyegre.

A Toldy tekintélye által képviselt közvéleményt Hunfalvy Pál támadta meg, mint említettem. Szerinte a hun-mondákat krónikáink német mondákból és keresztyén papok által vehették, mert nem lehet azt józanul föltenni, hogy bármilyen szóhagyományból, mint eredeti forrásból merítették volna. Hunfalvy egyenesen a Nibelungra utal. Vele egy sorban áll Riedl Frigyes és Marczali H. Riedl inkább (könyvélemény) elvont theoria, Marczalié pedig nem a mondák lényegét, hanem a hun-mondák alapját tevő historiai hagyományt illeti. E hagyományt német eredetűnek tartja, de a mondában már elismer magyar elemeket is, melyek azonban

csak később járultak hozzá ahhoz az alaphoz, mely krónikáinkba nem a néptől, hanem külföldi források útján került. Marczali a történelmi anyag vándorlásáról helyesen vélekedik. Állításai nem a hun-mondát támadják meg, hanem a hun-hagyomány eredetét, nem azt mondja, hogy a magyar nép nem ismerte, hanem, hogy idegentől kölcsönözte annak elemeit. Ő tehát Toldynak ellenében azt emelte ki, hogy krónikáink a hun-hagyományt idegen forrásokból vették, nem azt, hogy eleink nem ismertek egy élő hun-mondát. Marczali véleménye egyenesen ráutal a hagyomány eredetére, de nem bántja a mondák létét. Riedl szerint az egész monda könyvmonda, tehát, hogy nem a monda szolgált forrásul a följegyzéseknek, hanem e följegyzésekből tanulta ismerni a régi magyarság a hun-mondát.

Ez állítás nem lehetetlen általában, de a hun-mondára vonatkoztatva, egyenesen az. Részletesen itt nem foglalkozom az ellenvéleményekkel; egyet azonban már itt szeretnék tudni: lehet-e népre, nemzetre ráerőszakolni egy merőben idegen mondát, a nélkül, hogy az hajlamainak és külső viszonyainak valamiképen megfelelő ne legyen? Hagyományokat, személyeket, mesét — szóval részleteket átvehet, de egy kikerekített egész nem. Ha átvenne is, úgy alakítja át, a mint az neki és eszejárásának legjobban tetszik, de ebben a formában a monda csak úgy sajátja, mintha tanúja lett volna az alapul vett hagyománynak, melyet idegen kézből kapott.

E két vélemény támogatta Hunfalvyét, melyet Gyulai és Szász Károly s az egész magyar közönség ellen kellett támogatni. Heinrich G. is beleszólt a vitába, igen szerencsésen mutatva útát, miképen kell e kérdést eldönteni, *Ettelburg és a magyar hun-monda* című dolgozatával. Részletes összehasonlítást sürgetett a monda minden részére, minden személyére. Petz G. értékes tanulmánya e feladatot oldotta meg. A monda anyagát tehát már megállapítva, összegezi kutatása eredményét a következőkben: hogy a hun-krónikák három elem összeolvasztásából vannak alkotva, alapjuk a *történelmi tények* s az azokhoz fűződő *hagyományok*, hézagaik betöltésére a krónikás az előtte ismeretes hagyományokból merített és valódi mondai vonásokat szőtt bele, melyek magyar és német eredetűek, de ez utóbbiak nincsenek sem a Nibelungénekből, sem ismert egyéb költői forrásból véve. Ezekhez magyar mondai elemeket fűzve, alkotta meg a mondát.

«Kétségtelen tehát, hogy a magyar hun-monda, melynek létezését nem lehet tagadnunk, nem élt oly alakban és terjedelemben, a mint krónikánk a hunok történelmét előadja. De ha ez nem volt nemzeti monda a múltban, azzá vált a jelenben és nemzeti mondánk marad, mert elfogadta a nép és

költőiségénél fogva a magyar epikai költészetnek folyvást lelkesítő forrása.»*

A végeredmény határozott és világos, nem lebegő vélemény, hanem tisztán koncipiált igazság. Petznél a philológiai eljárás frappáns eredményre vezetett, s a Hunfalvy Pál fölvetette kérdést helyes mederbe terelve, helyesen oldotta meg. Ezzel egy időre be van fejezve a mondai anyagra irányuló kutatás, a részletek kellő világításban, tisztán állanak előttünk. — az *egészre* kell tehát már gondolni. Konstruálni kell a mondát lehető teljesen, lehetőleg úgy, hogy megközelíthessük azt a terjedelmet és alakot, melyben egykor a magyarság előtt ismeretes volt, a mint az élt és kialakult.

Vizsgálni kell azokat a forrásokat, melyek a mondát megőrizték, a krónikákat kell nem épen történeti, hanem a hun-mondára vonatkoztatva, mondhatnám költői szempontból megbolygatni. A história egészen mást olvasott ki belőlök, bár költői dolgokra, mint a mit mi fogunk kiolvasni.

II.

A magyar hagyomány forrásai. — A mit a hunokról s Atilláról tudunk, két forrásból merítettük, a krónikákból, s az élő hagyományból. De míg amazok eredetileg komoly történeti művekül irattak, a mondai anyagot csak elvétele, mintegy megfélekedezésből tartották meg, emez felette vékonyan adja, s így a kérdésre vonatkozó forrásaink átlag nagyon szegények. Következik tehát, hogy forrásainkban nem egy teljes mondát találunk, hanem annak csak nyomait, emlékeit, s egyes részeknek bővebb elbeszélését.

Forrásaink közül első sorban a krónikákkal kell leszámolnunk, melyek évszázadokon keresztül hűségesen ápták a nemzet történeti érzékét, s bár latinúl, de magyar észjárás és fölfogás szerint irattak. A krónikákban kerestük költészetünk forrását, s ebből merítettük a hun-mondákat s a magyar mondakört. S a krónikák hitele századokon keresztül csorbítatlan maradt, s történelmünk ó-testamentomául tekintett. Míg ez tartott, változatlanúl hittük és hirdettük, hogy e földön első királyunk Etele volt, s Árpád örököskepen foglalta el hazánkat, hogy a székelyek a hun ősök egyenes utódai; hittük és hirdettük, hogy a krónikáink hun-mondái és magyar regéi költészetünknek drága kincsei, s a magyar epika nálok kezdődik. E hit százados hagyománynyá lett, s alig akartunk hinni az új, kritikai szellemű történetírásnak,

* Petz G.: A magyar hun-monda. Budapest, 1885.

mely megtámadta a krónikák hitelét, s vele minden addigi tudásunkat. A történetírás kritikája átragadt az irodalomtörténetre is, s a hun-magyar rokonság s a hun-székely atyafiság elméletének megingását nyomon követte az ősmondák hitének megrendülése. Az új szellem nevében megtámadták a régi tanokat, s az újító hevétől elragadva, szélsőségbe menvén: ma már a hun-mondák voltát is tagadják.

«A magyar krónikások, mondja Hunfalvy Pál, egy mesevilágban élnek, mely a valót a költeménytől nem birja elválasztani. Nem tudnak semmit a magyarok történeteiről, a mai keleti és déli európai Oroszországban, hanem egyenesen kihozzák ősi hazájokból, melyet Dentu-mogériának vagy Dentianának és Mogériának neveznek. . . . A mi krónikáink végre nem tudnak semmit az időszámlálásról, mint láttuk. Azok tehát igazán egy mesevilágban élnek, mely a valót a költeménytől nem birja elválasztani. Egyedüli forrásaik a szóhagyomány és monda, melyeknek azonban történeti alapjuk is lehet, csakhogy a krónika-írók nem bírják kiemelni.»

E megjegyzéseket szorosan magyar krónikákra vonatkoztatja Hunfalvy, de nem áll-e a hun-krónika oly közel, hogy arra is ne lehetne vonatkoztatni? Kétségtelenül; a hun-krónikát is úgy rótták össze valóból és meséből, történeti alapú hagyományból, s költői vagy mondai alapú meséből, amazt találták írott forrásokban följegyezve, emez találhatták a nép ajkán s emlékezetében.

Ismerjük krónikáinknak egymáshoz való viszonyát, mely szerint krónikáink alapja az 1150 körül készült királyok krónikája, melyet Toldy nemzeti krónikának nevezett. Ehhez volt csatolva később, az eredetileg más írótól származó munka: a hunok történetéről. Ismert krónikáinkban ez a két rész már teljesen egybeszerkesztve mutatkozik, bár határozottan kiviláglik, hogy mind a kettőt külön író dolgozta. A nemzeti krónikán három más épült: az elveszett budai (I) minorita (1330 körül), Béla jegyzőjeé (1278 körül) és Kézai mesteré (1282-ben). Az elveszett budai (I) minorita hajtásai a budai (II) 1350-ből, a dubniczi és Márké, s az őt nyomon követő Thuróczié (1464 után).

Látni való, hogy Béla Jegyzőjeé s Kézaié úgyszólván testvérek voltak, s Kézaié mintegy nagybátyja a Budai (II) Márkus és Thuróczi krónikáknak. Közülök a legidősebb Kézaié (1282), utána a Budai (II) 1350-ből, Márké 1358-ból, Thuróczié 1464 utánról keltezve ily sorban következnek. Béla Jegyzőjeé nem tárgyalja a hun-históriát, így ezzel nem foglalkozunk, forrásaink különösen Kézaié, Márk és Thuróczi krónikái lesznek.

Krónistáink papok voltak, kik komoly történeti célzattal

írták műveiket, mintát keresve és találva a külföld történetíróinál, kiktől a történeti előadás módját s a stylus titkait lesegették el, őket használták forrásul és példakép. Így Jordanest, Josephus Flaviust, Paulus Orosiust, Luitprand, Reginó följegyzéseit, Ekkehardot, Freisingeni Ottót s a többit, kik sem a hunokról, sem a magyarokról nem írhattak érdek nélkül, nem írhattak elragadtatva. Dicséretökre legyen mondva, az idegen szerzők pártos ítéletét nem vették készpénznek, hanem vagy elhagyogatták vagy becsületesen megkorrigálták, a nemzeti eszmének okos sáfárai voltak. S ha merítettek is belőlök anyagot, s mintakúl tartották is könyveiket, a nemzeti fölfogás erejét, a nemzeti szellemet is érvényesítették, s ennek köszönhető, hogy, mint illetékes bírálójuk mondja, az egész Európában páratlanul állanak, a mi a fölfogás erejét és nemzeti szellemét illeti. E latin nyelven írt idegen történeti művek a magyar krónistáknak követendő példakúl állottak. Innét van, hogy félenken tartózkodnak minden esemény elbeszélésétől, melynek alapját nem találják írott forrásaikban; innét van, hogy a szóbeli hagyománynak alig adva hitelt, belőle csak szükségből merítettek. S ha ezt tették is, őket csak a történet érdekelvén, csupán az eseményeket bontogatták ki a hagyományból vagy a mondából, s ridegen mellőzték, a mi nem volt történet. Innét van, hogy krónikáinkban csakis elvéve találunk mondai nyomokat, legfeljebb egy-egy vonást, vagy egy-egy részletet. Eleget sajnáljuk krónikásainknak ily módon nyilatkozó józanságát, de van okunk annak is örülni, hogy vakon hitték az írásnak; mert így menekült meg például Jornandes írásának tekintélye révén az Atilla kardjára vonatkozó hun-hagyomány, melyet Priskos is megerősít.

Krónistáink s krónika-írásunk e titkait ismerve, azon kellene csodálkoznunk, ha nem találnánk a *Getica* s a magyar krónikák elbeszélésében, anyagában és előadásában egyezéseket, annál kevésbbé szabad tehát ezeket a hunmonda megtagadásakor bizonyító erővel ruházni föl. A hunkrónika szerzője egyszerűen kiírta azt a helyet forrásából, a mi annyit jelent, hogy az elmondott eseményt egyszerűen onnét vette, nem, hogy az nem élt vagy élhetett volna a hagyományban. Így írták ki a hadak istenének kardjáról szóló részletet, pedig az nem történet, hanem monda, így vették át a hunok származásáról szóló mondát Paulus Orosiusból, melyet Kézai meg is korrigál, átvették, mert ott találták. Mindez íme annyit jelent, hogy krónikáink e részekben csakugyan *nem a mondából* merítettek, de nem jelenti azt is, hogy azért e mondák szükségképen nem is éltek. A szövegkritikusok szerint az *A* codex minden másolata

magán hordja eredetije sajátosságait, így a krónikák is, forrásaik anyagát veszik át és írják tovább. Innen vannak a köztöltük található egyezések, melyek megmutatják az utat, hol keressük krónistáink mintáit.

Krónikáinkban oly részleteket is olvasunk, melyek írott forrásaikból ma nem ismeretesek, honnan merítették ezeket? A levegőből kapták, maguk költötték, vagy átvették forrásaik hiányainak kitöltésére — a néptől. Valószínűleg a néptől, a csáscsogó dalnokrendtől, melyet különben történetírói önértékben oly mélyen lenéztek. Vagy a Nibelungból ollózták volna ki? Petz már kimutatta, hogy a germán éposz egészen mást tud Tuhnáról, Cezumaurról, Ildikórol és főképen Atilláról stb., mint a magyar hagyomány, vagy a krónikák, melyeknek forrásuk nem lehetett a Nibelung. Vagy maguk a krónisták költötték — ez nem valószínű. Ha a hun-hagyományokat részben vagy egészben a krónisták költötték volna, azt kellene hozzátennünk, hogy oly kedves történetet írtak, melyet az egész nemzet megszeretett s élő tulajdonává tett. S köszönet illeti meg őket azért, hogy a mondai elemeket lejegyezték, hogy az írott forrás hézagainak betöltésére, átvették az élő hagyományokat a néptől, a dalnokrendtől.

Valószínűleg a néptől, s nem a germán époszból kölcsönöztek, semmi esetre sem vették pl. a Nibelungból a Dunamelléki csaták, Potentiana, Tuhn, Cezumaur helyekhez kötött hagyományait. Mert a Nibelung egészen mást tud az utóbbiakról, mint a magyar monda, s Potentianát a külföldi krónikások nem ismerték, ez a részlet kétségen felül sajátunk. A geográfiai helyzet, melyről e városok megnevezése után Petz jól tájékozta magát, még mást is megmagyaráz, azt t. i., hogy a rájuk vonatkozó hagyományok minden valószínűség szerint a Duna mellett éltek, még pedig a Dunának keletibb fekvésű völgyeiben. Mert mikor a hagyomány a hunok *fölfelé* haladó irányát pontosan megszabja, önkénytelenül adja a kiindulás irányát is, mely délkeletre utal, Keveháza és Potentiana felé. Ha e földirati fekvés a hagyományt föntartó nép földirati helyzetével nem lett volna megegyező, okvetlenül változást szenvedett volna; mivel pedig nem történt az, nyilvánvalónak tetszik, hogy a hagyományt föntartó nép azon a területen élt, mely Tuhn-Cezumaurtól lefelé esik, mely Tuhn és Sicambria között, a Duna keleti völgyében ütött tanyát. S e föltevés annyival valószínűbb, mert tudjuk más oldalról, hogy a két Ausztriában, tehát a Duna felső völgyében, a XIII. század elején, még éltek azok a dalok, melyekből a Nibelungen összeszerkesztetett. Tudjuk, hogy a X. században Pilgrim itt jegyeztette le e szóhagyományban élő, s Atillára vonatkozó mondai részeket. A határokon sűrű és kölcsönös

az érintkezés a középkorban, mert a magyar határ gyakorta belenyúlt Ausztriába, s a magyarok előtt a két vidék jóformán egybetartozott. Így tehát, ha a felső völgyben a XIII. század elejéig még éltek, miért ne élhettek volna az alsóbb völgyben is, melyet jóformán egy nép lakott, vagy legalább a terület lakosai alig voltak egymástól hermetice elzárva.

Krónikáink, merítvén az irott forrásokból, s pótolván annak hiányait az emlékezetben élő hagyomány elbeszélésével, iratásuk korának hatását nem tudják eltitkolni, magukon hordják szereztetésük korának bélyegét. Visszavisznek a mult ködös világába, de koruk viszonyai és fölfogása szerint rajzolják azt. A XIII. század geographiai tudását és reális viszonyait alkalmazzák, beléjük írják a keresztyén vallásos fölfogás egész erejét és mélységét, s Atilla és Buda testvérharczában mintegy szentesíteni akarják a magyarság egyik politikai vétkét: a három százados testvérharczot. Az Árpád-házi királyok idejének egész folyása alatt testvérháborút folytattak öseink, a vegyes háziak korában is pártokra szakadtak egymás ellen; de míg ott egy nemzeti dynastia, itt egy idegen király érdekében folytatták az ádáz harczt, mely a nemzetnek oly nagy kárára volt. Mintha az első testvérharczcal igazolni akarnák a nemzet politikai átkát, a pártoskodást, melynek tüze annyi vizzályt gyulasztott ki öseink között.

Ezzel a hun-krónikát már erősen nemzetivé tették, de egyébként is minden nyomon találkozunk ily törekvéssel. A magyarok bejöttét minden krónikánk *secundus introitus*-nak írja, elsőül a hunokét tartván, megkészítették a két nemzet genealogiáját, s benne föltüntették testvéri köteléken alapuló atyafiságukat; Csabát visszaviszik az Ázsiában elhagyott rokonokhoz, s Árpádot Csaba egyenes utódjául származtatják, ki Atilla örökét keresni jó a Duna-Tisza közé. Mind e tények kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a krónika erősen hangsúlyozza a két nemzet rokonságát, hogy neki ezzel célja is lehet. Nem valószínű, hogy minden érdek nélkül kötötte volna oly szorosra a magyar-hun atyafiságot, de micsoda érdek volt hát az, mely szívét úgyszólván kötelezőleg nyomta. Lehetett politikai: hogy a honfoglalás, az örökösödés jogán (úgy szóljak) nemzetközileg el legyen ismerve; lehetett vallási: hogy István király áttérése Atilának már előre lett volna jószolva, s lehetett talán más is, mit nem feladatomban fejtegetni. Úgy gondolom, e fölfogás, e nemzeti szellem nem egyenesen a krónistától ered, hanem a lenézett hegedősöktől, vagy az élő hagyományból, honnét Potentiana s egyéb más részletek kerültek bele krónikájába. A krónista nem tehette magát az uralkodó fölfogással ellenkezésbe, nem

írhatott másképen, mint a hogyan a hagyományok, a mondák tanították. Hogy vallásos fölfogását belevitte a krónikába, meg tudjuk magyarázni papi állásából; hogy korának reális viszonyait, földrajzi tudását, közjogi fogalmait az előtte rég letűnt kor ismertetésébe szövi bele, meg tudjuk fejteni tudományából, képzettségéből, hogy anyagát honnan vette, meg tudjuk nevezni forrásait: de hogy e nemzeti, e szorosan *magyar fölfogást* honnan merítette, azt sem papi, sem tudományos, sem forrástanulmányából nem fejthetjük meg. Vagy erős nemzeti érzést kell krónistánkban feltennünk, vagy a körötte élő hagyományban kell annak okát keresnünk. Ott is keressük, legjobban ott is találhatjuk meg, mert a krónistában megnyilatkozó nemzeti fölfogásnak alapja is a nemzeti tudatban és szellemben gyökerezik. E tiszteletre méltó alakok, sem historikusok, sem költők nem valának, hanem külföldi tudománnyal, s nemzeti érzéssel dicsekvő, magyar szívű papok, kik híven szállították át ránk azt az általános fölfogást, melyet koruk a hun-népre vonatkozó hagyományaikban kifejlesztett.

Krónikáink mind a XIII—XV. századot magában foglaló időközből valók, akkor pedig az írás-olvasás tudománya, sem a közlekedési viszonyok nem voltak kedvezők, így nem tették lehetővé a krónikáknak széles körben való ismeretét. Nehéz tehát elképzelni, hogyan hathattak volna e ritkaság gyanánt őrzött krónikák oly módon a magyarság zömére, hogy belőlük tanulta volna el a hun-mondákat. Ha pedig e mondák a XVI—XVIII. századokban, a könyvnyomtatás felvirágzása idején terjedtek volna el a népnél ama történeti művek által, melyek, mint Oláh Miklós stb. művei a hun-krónikával is foglalkoznak, melyek az első, itt szóban forgó krónikák fölhasználásával készültek: hogyan lehet magyarázni azokat a részeket, melyek Kézai és társainak írott forrásai hiányainak pótlására szolgáltak, s egyenesen a hagyományokra, egyenesen a mondákra utalnak? Könyvből nem veszen át költői alkotást a nép, ha nincs elfogadására kellő alapja, akár a históriában, akár az áthonosuló költemény természetében. Hogyan is vehette volna át a hun-mondát írott könyvből, midőn az nem anyanyelvén szólt, midőn a könyv ritkaság számba ment, s nem hatolhatott a nép minden rétegébe? Ha pedig a XVI—XVIII. század történetiratait tekintjük, róluk csak egyet gondolhatunk, hogy azok elevenítették föl a nép tudatából esetleg kiesett mondát, mely előbb már élt, sőt épen anyagot is adott történeti földolgozásra.

Ime, tehát a mondái anyag kérdése, általánosságban. Részletesen majd később fogom megvizsgálni. És most idézem a krónikák eredeti, egymás mellé állított, szövegét, hogy

megtessék, milyen alakban maradt ránk a hun-hagyomány anyaga. Három párhuzamos helyet idézek.

Kézai. II. 8.

In istis itaque consiliis et tractatibus Ditrico Macrinoque residentibus, noctis silentio super utres huni Danubium in Sicambria transierunt, exercitum Macrini et Ditrici quem capere Potentiana non potuit in tentoriis campis commorantem crudeliter trucidarunt. Pro qua enim invasione Ditricus acerbatus in campum Tawarnoucweg exiit cum Hunis committens prelium cum suorum et Macrini maximo interitu ac periculo, fertur tamen Hunnos in hoc loco potenter devicisse.

Budai.

In istis itaque consiliis et tractatibus, Detrico Matrinoque residentibus, huius super utres noctis in silentio in Sicambria Danubium, transfretantes Matrini et Detrici exercitum, quem civitas Potentiana capere non poterat, in campis commorantem crudeliter trucidarunt. Ex qua enim invasione Detricus acerbatus exiit contra Hunnos in campum Tawarnokulgy pugnaturus, qui committendo prelium, Hunos fertur devicisse.

Márk. III.

In istis itaque consiliis et tractatibus Detrico Macrinoque residentibus huius super utres noctis in silentio in Sicambria Danubium transeuntes, Macrini et Detrici exercitum, quem civitas Potentiana capere non poterat, in campis, in tentoriis commorantem crudeliter trucidarunt. Ex qua enim invasione Detricus acerbatus exiit contra Hunos in campum Tarnukuolg pugnaturus, qui committendo prelium hunos fertur devicisse cum suorum interitu et periculo.

Ilyen idegen nyelven megmaradt, históriai czélt szolgáló történeti elbeszélésben keressük a hun-mondák nyomait. Kissé szokatlan, de nem hiábavaló. Mert az egyszerű krónika a mondai történet anyagát kereste, s abból hüvelyezte ki a maga históriai anyagát, tehát van okunk bizni az anyag egyes részeinek eredetiségében. Az anyag azonban nem minden, — a latin szövegből nem fogjuk megállapítani tudni azokat a kérdéseket, melyeket e tárgyhoz fűztek: hogy pl. versben volt-e írva; hogy a hagyomány csak egyes énekekben volt-e költőileg földolgozva vagy ezek az énekek összeforrottak-e egységes époszszá? E kérdések jók, de feleletet adni rájuk nem lehet, csak véleményképen lehet hangoztatni egyes, igen is ingó alapon nyugvó föltételeket.

Elég tudnunk, hogy a költői erő hatalmába veszi a nyelvet, s nyomot hagy rajta. A költői lélek megolvasztja a szókat, megmelegíti, áthévíti a nyelvet, mely így lágygyá és engedékenynyé, a költői eszme hordozására alkalmassá válik. E tünemény a nyelv költői kifejezéseiben mutatkozik, idővel állandósul s oly zománczot, mondhatnám patinát nyer, mely vele egybe forr, tőle elválaszthatatlan. S ha már most a nyelvnek e zománczát konstatáljuk, nem állapítottuk-e meg egyúttal azt is, hogy mögötte ott kellett lennie az olvasztó erőnek, a költészetnek, mely a hun történet anyagából mondát csinált?

Csakugyan így van, e nemes patina, még a latin szöveg burka alatt is, ki-kiüti magát s az egyszerű krónikák egyszerű beszédét ügyszólván megnemesíti. A kifejezések bájában és erejében nyilatkozik a költői előadás nyoma, me-

lyet meg nem ismerni, lehetetlenség. A krónikák stylusán néhány helyütt megérezik a költői előadás e rejtett heve és ereje, bár a XIII. századi barát józansága jóformán egészen letörülte a hun-história anyagának költői hamvát.

Kézai rövid vonásokban szerkesztett előadása egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a monda epikai természetét a latin átírásban is megőrizze, s bár önfeledten is, megmentsen egyes részleteket. A hozzája legközelebb Márk és a Budai krónista valamit engednek ridegségökből, szakadozott mondatok helyett numerosusabb beszédben, gazdagabb mondatszerkezetekben s némi stylbeli ügyességgel írnak. E különbséget észre lehet venni, pedig szövegek majdnem egyezik. Thuróczi terjengőbb, s bár anyagát tekintve, jóformán megegyező, bár az elbeszélés menete jóformán azonos. Thuróczi szabadon dolgozott, neki a krónika csak anyagot adott, nem egyúttal szöveget is, ő inkább feloldja magát az eredeti alól, sem mint lenyűgözteti, szabadabban dolgozik, s észre lehet venni rajta a renaissance emberét, s hajlamát. Így hosszabb lélegzetűvé válik előadása — talán fecsegővé válik Kézaihoz mérve, s még sem mond eleget, hogy kibővítsé az előző krónikák eseményét. A történetíró szemére vetheti, hogy bőbeszédűvé lett, mi azt sajnáljuk, miért nem ír bővebben. Kézainak ezek szerint majdnem ellentéte, kinek krónikája valóságos kivonat, csak a legfontosabb eseményekre vigyáz, erősen fegyelmezi tollát, hogy mondai hagyományok ne csúszszanak alá, szigorúan ragaszkodik forrásaihoz, s ő hallgat legkevesebbet a csácsgó lantosokra. A két szélső határ között, Kézai felé hajolva, állanak a budai s a bécsi képes krónika, melyet Márk mesterének nevezünk.

Krónikáink első részében van meg a hun-történet, az a szöveg, melyből a hun-mondák anyagát merítettük; mely Marczali véleménye szerint, egy 1230 táján készült hun-krónikán alapul. Annyi bizonyos, hogy krónikáink első része egy teljes egész, feldolgozásban megegyezőt, felfogásban egyformát mutat, a mely jelenség arra enged következtetni, hogy az alapul szolgáló eredetinek öltetlen tekintélye volt. Talán szabad e tény mögött érvet keresni, s nem kell ridegen elhaladni mellette. Az a tény, hogy a hun-krónika teljesen önálló s a nemzetitől független volt, talán jelent valamit. Jelenti azt, hogy a kor, melynek a krónista szolgálni kívánt, ismerte a hun-hagyományt, s mintegy szükségét érzé annak, hogy a történet számára megőrizze.

Feltűnő s krónikáinkra jellemzők tehát a következő észrevételek: hogy krónikáink a külföld írott forrásainak anyagából és mintájára készültek, egymásnak átírásai s latin nyelven írtak; hogy használtak oly anyagot is, melyet írott

forrásaikban nem találtak, s a nekik ismeretlen viszonyokra koruk fölfogását alkalmazták; hogy összeforrasztván a hun és magyar történetet a hun-historiát nemzeti szellemben fogták fel és dolgozták ki; hogy a XIII—XV. században készülvén, még nem befolyásolhatták a magyarságot; hogy így tehát külső körülményeikben a legkedvezőtlenebbül alakultak a mondai kincs megőrzésére és emlékezetben tartására. E történeti célból készült krónikák s a költői alkotású monda épen ott térnek el egymástól, a hol a történet és a költészet, a tudás és a hit, mert nem szabad elfelejteni, hogy a költészet ha valótlan és meg nem történt eseményeket csoportosít is, épen úgy hiszi azt, mintha valóban való és megtörtént eseményekből alkotta volna egybe meséjét.

Másik forrásunk az élő néphagyomány, melyet a legújabb följegyzésektől kezdve Oláh Miklóson keresztül maguk a krónisták is meg-megszólaltatnak, mely ezen kívül még ma is él, különösen Erdélyben, hol a székelyek, magukat Atilla unokáinak tartják. Ott Rika hegyét és erdejét, ott ismerék Csabát, Csaba fűvét (Csabaire), a Hadak útját, ott emlegetik Csaba hagyását, ott várják vissza a hun királyfit Görögországból.

III.

A monda anyaga. — A monda anyagát krónistáink elbeszélései s a hagyományok lejegyzett és élő emlékezései teszik. Említettem, hogy a hun-mondák kérdésében az eddigi kutatások jóformán csak az anyagra irányultak, s a krónistákat is kiváltképen az anyag positiv meghatározására bírálták meg. Egyetlen kivételt Arany János tett, ki az egész anyagot költői szemmel vizsgálta és látta. Ő tehetségének legkiválóbb vonásáról győz meg bennünket: történeti intuítiójáról, ama vázlatokban, melyeket a Csaba-trilogia tervrajzaként készített. Ő mint költő kiérezte a hun-hagyományokból a költői mozzanatokat. E kérdést későbbre tartva, még vizsgálnunk kell a krónisták és hagyományok megszólaltatása után előteremtett anyagot, a föltételezett monda anyagát.

Krónikáink elbeszéléseit vizsgálni Petz után fölösleges, de célomra röviden összefoglalni Petz eredményeit szükséges, s a mellett adnom kell a szóban forgó anyagot, mely későbbi tárgyalásomhoz megadja a szükséges alapot. Nincsenek, a miért el ne fogadhatnám alapul a krónikáknak, kiváltképen Kézainak, elbeszélését. Időrendi tekintetben ő áll legközelebb az eredeti hun-krónikához, s mert Szabó Károly toliból jó fordításban birjuk, im egygyel több ok arra, hogy

öt kövessem. Egyébként az esetleges eltéréseket kijegyzem, Kézai kiegészítéseül s mondám anyagának teljesebbé tételére.

A hunok eredete. — Paulus Orosius . . . azt írta ugyanis, hogy Filimer a nagy Aldarik gót király fia, midőn Scythia hatáira haddal támadt, a mint beszélük, seregével számos asszonyt vitt magával, kiket alirumnáknak nevezett. S ezeket, minthogy a katonáknak igen alkalmatlanok voltak . . . a sereg társaságából kiverte. Kik is a pusztákon kóborolva, végre a Mæotis tava partjain szállottak meg, s midőn ott férjeik vigasztalásától elesve hosszasan tartózkodtak, említett Orosius állítása szerint lator ördögök jöttek hozzájuk s öleltek velök, s ebből eredtek, mint mondja, a magyarok.

Egyenesen gót eredetű, Jornandes a hunokról, Paulus Orosius a magyarokról jegyzi fel, tőle vette át krónistánk, s a Szentírás tekintélyével czáfolja meg: «a mi testből van test az, a mi lélekből van lélek az».

E mondának semmi köze a magyar mondához. Kézai Orosiustól átveszi, hogy visszautasíthassa, ő maga s a többi, a bibliai genesiset adja elő, egészen mellőzve Jornandes-Orosiust; kit Thuróczy még bővebben czáfolgat. A bibliai származás leírása a következő:

Jáfettől eredt Menróth (egyéb krónikában Nemroth) óriás *Thana* fia, ki népségeivel egy újabb özönvíz ellen megépítetett a Babel tornyot, de felsőbb végzés összekeveré nyelvöket, hogy el kellett széledniök, Így került Menróth Eviláth földére, melyet ez időben Persia tartományának neveznek, és ott nejétől Eneth-től két fiat nemze, Hunort tudniillik és Mogort, kiktől a hunok vagy magyarok származtak.

Eviláth földe, Eneth (Enach) bibliai elemek, s az egész nemzedékrend középkori barát-műveltségéből s azon előszere-
tetből iratott, melylyel nemcsak nemzetek, hanem egyesek is a bibliához fűzték eredetöket.

S minthogy Hunor és Mogor elsőszülöttek valának, atyjoktól megválva külön sátrakba szállnak vala. Történt pedig, hogy a mint egyszer vadászni kimennek, a pusztán egy szarvasünőre bukkannak, melyet, a mint előttök futott, a Mæotis ingoványaiba kergetének. S midőn az ott szemök elől tökéletesen eltűnt, sokáig keresék, de semmi módon nem találhaták. Végre is az említett ingoványokat bejárván, azon földet baromtartásra alkalmasnak szemlélék.

Onnan visszatérve, engedelmet kérenek atyjoktól s vagyonnukkal együtt a Mæotis ingoványaiba költöztek, melyet öt évig nyugodtan laktak. Hatod évre véletlenül kimenvén a pusztában, Belár fiainak nejeire, kik férjeik nélkül sátrak alatt tanyáznak, bukkantak, s őket magukkal elragadták.

Történt pedig, hogy azon gyermekek közt az alának

fejedelmének Dulának két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Mogor vevé nejül, tőlök származtak a hunok és magyarok, kik idővel annyira elszaporodtak, hogy kénytelenek voltak kivándorolni Scythiába, melyet kémeikkel előbb kikémléltek. Miután az alpzúrokat és pruthénokat megverték, elfoglalták az egész területet. A krónika ezután Scythia leírását adja, a XIII. század geographiai tudása szerint.

E részletekben két fontos momentum van, a szarvasmonda és a leányrablás, különösen az első értékes, mert a névtelen jegyző magyar krónikájában két rokon helyre utal. Szerinte Bors vezért is szarvas kalauzolja arra a hegyre, a hol később Bars várát alapítá. Gejza és Szt. László is szarvas után vonzatva akadnak arra a helyre, melyen a cinkotai győzelem emlékére a vácsi egyházat építék. A leányrablás szintén egyenesen mondai eredetre mutat, s nemcsak a magyar mithoszban, hanem a nyugati s különösen a keleti népeknél. A hagyomány nem támaszkodott szükség szerint idegen forrásra, mint Petz G. gondolja, keleti szokás ma is, hogy a legény rabolja meg a menyasszonyát, s minálunk is meg van még helyenkint a népnél. Sőt talán épen e hagyomány alapja és forrása a még maig is dívó szokásnak. Hogy az alirumnákra gondoljunk, egy kicsit meg kell erőltetni akaratumkat. Valószínűnek tartom, hogy oly anachronismus ez, melyet a magyar (keleti) hagyományból vittek át a hun nép őstörténetére. Sokkal biztosabb alapja van a szarvasmondának. Jordanes Priskosra hivatkozva már közli, s Procopius is átveszi, jelölve annak, hogy e hagyomány egyenesen a hunoktól eredt.

A mi a *Bereka* Toldy-féle magyarozatát illeti, hogy az nem személynév, hanem egy berek vagy berkes tartományhoz van kötve, nem fogadjuk el mi sem, mint Petz sem. Ez is csak etymologia, valamivel jobb, mint a középkori barát-szokás alkotásai. Petz mint személynevet egy Berig = Berich nevű gót király nevében találja meg.

Szembetűnő e mondai tények mögött az elburkolt történeti esemény. A baromtenyésztéssel foglalkodó nép alkalmas hont talál (kivándorlás Mæotisba) és családi életet alapít (leányrablás), a mi már a megállapodásnak s így a nomád élet abbahagyása jelének látszik. A Scythiába való kiköltözés talán a rokon nemzetek elválását jelenti, de mindenesetre egy fontos mozgalom emlékeül tekintendő.

Érdekes a szarvas csodás szereplésében az a hátul leelkedő gondolat, hogy a testvérek istenök választott népei, kiknek sorsáról magasabb hatalom akarata, ilyen csodálatos módon megjelenve rendelkezik. A zsidók is választott népe Jehovának, s a *magyarok istenébe* vetett hit maig fönmaradt.

Scythia részletes leírásában Hunfalvy értékes emlékeket vél találni. «Krónikásaink a régi szóhagyományból vevék a távol országok neveit. (Togat, Dent, Jória) és leírását, mert másunnan nem vehették» — írja, ha tehát e nevek megmaradtak a hagyományban, megmaradhattak az események emlékei is, megmaradhattak az ősz történelem jelentékeny változásait őrző mondai hagyományok. Scythia geographiája egybeváág a Magna Hungaria s egyéb efféle emlékek (Plan Carpinus stb.) leírásával.

A mondai felfogást híven mutatja a krónikák leírása a külföldi történetírókkal szemben. Ezek a csodaszarvast Scythiába vivő kalauznak írnak, holott a krónikák szerint Mæotis fölfödözésére van kiszemelve. A magyar krónikák tudósítása hasonlíthatatlanul jobban megfelel a mondai és népi észjárásnak.

Pannónia elfoglalása. — A hunok Scythiában *mint a fővény úgy megszaforodtak*, egybegyülekezvén s vezéreket választván, kiszemelvén a hadra erőseket mind a 108 nemzet-ségből, megindultak s különféle vándorlások után a Tisza vizéig jutának. Az ezt tárgyazó fejezetek teli vannak a magyar mondára való reminiscenciával, hét vezért választanak, s tudják azok neveit is, hivatkoznak Gyeics és Taksony idejéig fenmaradt törvényes szokásokra, s a hunokat ugyanazon az úton vezetik be Pannóniába, melyet később a nemzeti krónikák szerint a magyarok tettek meg. Itt a magyar monda hatása félreismerhetetlen. Tegyük még hozzá, hogy mitsem tudnak Balamirról (Jornandes); a hiteles kútfők meg a vezérek választásáról hallgatnak. Itt a történeti tudás hiányos, a hagyomány nem beszél, a krónista tehát komponál — és pedig a magyar monda anyagából, melyet csekély különbséggel megint fölhasznál a secundus introitus előadásában.

A történeti nevek érdekes discussiókra adtak alkalmat, de azokat mellőzöm, mert nem vetnek nekünk való fényt.

Pannóniát ez időtájt, Makrinus tetrarcha kormányozta, követek által segélyt kér a rómaiaktól a hunok ellen. Az aleman nemzetbeli Veronai Ditrik *szíves jó lélekkel* vitt segítséget neki, Százhalomig juta, míg Makrinus Potentiana alatt gyűjté össze hadseregét. Tanácsot ülének, vajjon a hunokat, a Dunán átkelvén tanyájokon vagy más alkalmas helyen kellene-e támadniok. Míg hát Ditrik és Makrinus ebben a tanakodásban veszteglettek, a hunok csendes éjszaka a Dunán Sicambriánál tömlőkön átkelének, és Makrinus és Ditrik seregét, mely Potentiánába nem fért, s kint a mezőn sátrakban tanyázott, kegyetlenül öldöklék. Detre e vereség után Tárnok völgyébe vonul, a hunokkal megütközik, őket megveri, itt esett el Keve kapitány, de Detrik is seregében nagy veszteséget szenvedett,

Makrinussal egyesült, s Tulna felé nyomult. A hunok ezt látva, összeszedték halottaikat, s azokat és Keve kapitányt eltemetvén, ellenségök után nyomultak Tuln felé. Cesumaur városa alatt történt az eldőntő ütközet, melyben a hunok drágán fizették meg győzelmüket, itt veszték el a reggeltől délelőig tartó ádáz harcban Béla, Réva és Kadocsa kapitányukat s 40,000 jó vitézt. Az ellenfél megszaladt vagy elfogatott, Makrinus maga is elesett s Detre, kit ezért *halhatatlan Detrének* neveznek mind mai napig (Thuróczi), nyilat kapott homlokába, melynek szárnyas felét letörte s úgy ment vissza Rómába. A hunok halottaikat s vezéreiket Keve kapitány mellé eltemetvén, oda kőbálványt raktak. E temető helyét őrzi a Keveháza s a Százhalom név.

E részlet fölötté érdekes. Megértésére csupán a kész eseményeket mutatom be. Az egész részlet hagyományon alapul, legteljesebb epizódja a magyar hun-mondának. A történet nem ismeri a Duna mellett vívott honszerző csatákat, csak a szereplők neveit, de nem ilyen viszonyok között, ismeri a helyneveket, de későbbi időből, vagy más területről. Különösen azt kell kiemelnem, hogy Hunfalvy elméletének súlya Tuln, Cesumaur, Ditrik — nevekre van helyezve. Petz kimutatta, hogy krónikáink másképen és jobban ismerik az említett helyeket, mint a Nibelung, hogy nem abból vettek át, hanem ez is hagyományon alapszik, hogy Detrét sem vették a Nibelungból, hanem az egész élő mondai anyagból, mely Theodorik alakja körül a német népek tudatában általános vala. Makrinus valószínűleg Martianust, a keletrómai birodalom uralkodóját jelenti, ki Atillának történelmileg is kortársa volt.

Tárnok völgyében ma is Tárnok, Keveháza (Kevevölgye) helyén ma is Kajászó nevű helyek vannak. Ők is ősei mintegy a hun hagyománynak. Százhalom, Batta és Érd között, nem hun-temető ugyan, vagy nem kizárólagosan hun-temető. E tény a hagyományt gyengíti, de nem rontja le teljesen; a fődolog, hogy a száz halom csakugyan temető, bár kelta halmok, s mint ilyen alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a hagyomány hozzáfűzze a hun-csaták emlékét. Detréről s homloknyíláról még a XVI. században is élt a monda (Oláh tanúsága). E honszerző csaták magát a honfoglalást jelentik, s ha a történelem nem tud róluk, a monda és hagyomány hiszen bennök.

A dunamenti csaták után a hunok elfoglalták Pannóniát, s római módra Atillát királylyá tevék, ki megosztá bátyjával a birodalmat, őt a Tisza és a Don között élő népek fejedelmévé tette.

Atilla és Buda Mundzukus fiai és uralkodótársak voltak,

miként a történelem tanítja s 434-ben foglalták el a hun fejedelmi széket, melyet Buda megöletése után a testvérgyilkos Atilla egymaga birt. Krónikáink hallgatnak a hatalom-megosztás okáról, csupán Thuróczi említi. Szerinte Atilla hadjáratra készülvén, nehogy távollétében ellenséges kéz valami bajt okozzon, Béla testvérét a Tisza és Don között meghódított barbarok fölött kormányzóvá és fejedelemmé tette. Maga pedig Moesia, Achaja, Makedonia és Thrákia ellen hadba indult, mely országok Makrinusnak ellene segílyt adtak. A krónikás minden eseménynek okát adja, s oly részletességgel, a mint másutt ezt elmulasztja megtenni. Moesia s a többi tartományok Makrinusnak segílyt adnak ellene. Atilla nem felejt, s miután megállapítja hatalmát, ellenök indul, hogy megfenyítse őket. De Atilla bölcs uralkodó volt, gondoskodott előre arról, hogy Budát fejedelmi hatalommal fölruházva birodalma örül hagyja hátra. E szorosan követett motivatio megyen tovább; Buda meghal. A krónika magyarázza e tény, melyet a történelem csak említ. A monda e történeti tény megtartotta s kibővítette, vétkesnek, uralomra törőnek jellemzvéen Budát, ki Atillától önkénytes adományból nyerte hatalmát. Buda-Bledát ismerék a német források is, bennök szintén alárendelt szerepet játszik, csak halála árán leszen emlékezetessé. *Ó-Buda* etymologia, nem szokatlan középkori írónál, de valószínűen népies hagyományon keletkezett.

Atilla. Követem az eseményeket, s még egyelőre sem Atillával sem Budával nem vesződöm. A történet és krónikáink előadása a galliai háborúra visznek. — Ethele király megtére népe táborába, s néhány nap ott tanyázék tiszántúli szállásán. Aztán Szévényben ünnepélyes udvart tartata; melyre Németország fejedelmeivel Veronai Ditrik is megjelenvén, Ethelének és a hunoknak, mint mondják teljesen meghódola és rávevé a királyt, hogy a nyugoti tartományokat támadja meg. Kinek tanácsát Ethele elfogadván, tüstént parancsolá, hogy hirdessék a hadjáratot. — S megindult a nagy emlékü hadjárat, melynek eseményei az idegen hagyományt táplálták, számos mondai részlettel gazdagítva azt. Ilyenek Strassburg bevétele, a catalauni ütközet, a nyereg-máglya, a remete jóslata, a spanyol kirándulás, Troyes és Lupus, Reims és az Orsolya szüzei. Visszatérve Eisenachon keresztül Budára tért s hatalomra vágyó bátyját saját kezével ölte meg. Viselt hadjáratot még éjszak felé, s le délnek Itália ellen, ez utóbbinak kiemelkedő epizódjai Aquiléja, Ravenna és Róma. E hadjárat után hazament megint, s hölgyei közé vette Mikoltot, a braktiaiak királyának leányát.

Ez események hőse mindenütt Atilla: körötte forog a világ. Atilla a monda főereje, mozgató hatalma, de a tömén-

telen részlettől majdnem agyon van nyomva. E részletek nincsenek egymással semmi összefüggésben, mint abban, hogy egy-egy hódító hadjáratnak fonalán esnek meg, ahhoz fűződnek.

E mondák alapja, az egy Budára vonatkozót kivéve, mind az idegen hagyományban volt, s krónikáink idegen források nyomán vették át. Inkább a latin népek emlékében élhetett, a keresztyénség szent hagyományaiban maradhatott meg az az Atilla, ki theologizált Ravenna alatt, isten ostorának hirdeté magát Troyes püspökének kérdésére, ki visszafordult Róma alól és megöleté a tizenegyezer hajadont. Aquileja helyi hagyomány, történeti értékkel bír, s a gólya-monda nagyon becses, akármilyen eredetű. Strassburg neve és keletkezése története, valamint Velenczéé meg a többié értéktelenek ránk, csak a mondák és hagyományok számát szaporítják. Bennök nem látok semmi nemzeti vonást, mindent idegennek nézek, száraznak, valószínűtlennek, legföljebb elmésnek, mint Lupus maga feltalálását és Marullus poeta kigúnyolását. A gólya-monda költői s a mi földolog, egészen népies, Jordanes úgy látszik friss hagyományból merítette.

E részletek között figyelemre méltó kettő van, Atilla thüringiai tartózkodása, melyet hiteles történetírók nem említettek, s Buda halála, melyet Marcellinus és Jordanes is említenek. Az első valószínűleg német hagyományból, vagy annak régebbi lejegyzéséből talált bejutni krónikánkba, tehát ez is idegen; a második ellenben a hun történetnek egyik tragédiája, melynek sem okait, sem körülményeit nem ismerjük. Hozzá helyi hagyomány is van kapcsolva Sicambria nevének Etzelburgra, Budára történt változása. Mellékesen jegyzem föl, hogy a krónika szövege itt nagyon jellemző. Atilla meghagyta, hogy Budát a maga nevééről nevezék el, senki ne merje jövőre másképen híyni. A magyarok nem törődtek a tilalommal s folyvást csak *Ó-Budának* hitták, ellenben a németek Etzelburgnak hívták, mert a tilalomtól féltek. Ez jellemző vonás a magyar és német nép ismeretéhez.

Etzelburg neve csak annyit jelent, mint Ethele városa, csak köznév, nem tulajdonnév, mely a Duna-Tisza között épített városa, Ethele székhelyére vonatkozott. Nem is jött az idegen époszból, megfordítva hamarabb mehetett oda át, a mi hagyományunkból, mely végre is élt.

Atilla halála. — E közben azonban a braktai király emberi alaknál sokkal gyönyörűbb Mikolt nevezetű leányát viszik hozzája szeretőül, kit is mint mondják annyira megszeretett, hogy nem győzött betelni szerelmével. Azon éjjel

ugyanis, midőn vele menyegzőjét ülte, az ivásba szokásánál jobban belemerüle, s hanyatt fektében orra vére megerede, torkára ment, megfojtá. Mikolt aztán álmából fölserkenvén, a mint urát föl-fölrázogatva ébresztette, de csak meg sem mozzanthatta, látván hogy dermedt testéből az élet melege kifogyott, a királyi ajtónállókat sikoltozásával magához hívá, kiáltozá, hogy ura a minden test útjára elköltözött. Kinek rettentő kiáltozására az egész őrség a palota ajtaihoz riadva nyargalásza. S eltemették őt a főntebb említett helyen, Béla, Kadocsa s a többi kapitányok mellé.

Igy beszéli el a krónika, egyszerűen és igazán. Előadásában van valami láthatatlan igazság, melyet pontról-pontra bizonyítani nem lehet, — de éreznie kell mindenkinek, kinek a mondai való iránt érzéke van. A kutatás megerősítette ezt a sejtett igazságot, legalább néhány pontban.

Priskos és felhasználói után tudjuk, hogy Atilla több feleséget vett, Jordanes szerint épen igen sokat, ezek közül különösen kettő neve maradt meg a történetíróknál, Kerka és Ildiko. A mi krónikáink Mikoltot ismerik, s még kettőt: Honoriát, Csaba anyját és Krimhildet, kitől Aladár születék. Mikolt és Ildiko palæographiai különbség, e két név egy személyt illet. Krimhild a német hagyományból való, Honoria történeti alak, Theodosius unokája, de soha sem lett Atilla feleségévé, csak jeggyűrűjét küldötte neki. De a krónikás, mint Thierry mondja, nem mellőzhette el a görög császár leányát és kizsákmányolta Honoria ajánlatát. Mikolt végzetes szereplése legközelebb áll az *Edda* előadásához. «Ez az egyezés, írja Petz G., mely részletekre is kiterjed (Atilla részegsége, a nő jajgatása) a végső forrás közöségén alapszik. Ez mindkét előadásra a történet, a magyar krónikáé írott történeti munka, az *Eddáé* a még élő történeti hagyomány». Atillának több felesége volt, közülök az emlékezés csak azokat tartotta fenn, kiknek Atillára és a történetre fontos eseményekben nyilatkozó hatásuk volt, mint a pártoskodó testvérek szülő anyjai. Bennünket legalább az a tény érdekel, hogy Atilla halála *egy asszony közbejárásával* történik, a magyar krónikákban és az eddai hagyományban.

E részlet előadásában szinte látni lehet a szerelmében büszke nőt, a mint a veszteségtől megrémülve jajong, látni lehet a halál hírének roppant hatását, mintha mindenki fejét veszve, a kétség és bizonytalanság hatalmában, azt sem tudná mit tegyen, riadva nyargalász. Ez az igaz előadás hirtelen megszakad, s tompa egyszerűséggel mondja el hová temették Atillát. Magyar krónikáinkban is olvashatjuk, hogy Atilla halálának éjszakáján, Marcianus császár Atilla nyilát eltörve

látta, így értvén meg halálát. Ez egy idegen hagyomány, de a monda egyik elemét, a csodást viszi bele az elbeszélésbe.

Ugyanilyen természetű Callimachus tudósítása, hogy Atillát csodás jelek eleve figyelmeztették már veszedelmére. Mikor Itáliából hazatért, a Licius folyónál egy őrjüngő nő bekapaszkodva lova zablájába, háromszor kiáltja rá: vissza Atilla; násza napján kedves lova hirtelen megdöglik, menyasszonya a hálószobába lépve, megbotlik a küszöbben, s a végzetes éjt megelőző három héten üstökös mutatta magát. A krónikák előadását a hagyomány pótolja ki, mely részletesen adja Atilla temetését, a hármaskoporsót, a Duna mélyén levő ismeretlen sírt, a temető rabszolgák megöletését. Atilla is a Duna fenekén lelé sírját, mint áldozata, a meggyilkolt Buda, kit öcscse a Dunába vettetett (*cadaverque eius t. i. Budæ fratris in Danubium projecit*).

Csaba. A mint Atilla halála híre elterjedt, azt hitték, hogy utána valamelyik fia fog uralkodni, de Veronai Ditrik álnoksága miatt a hunok pártokra szakadának, némelyek Csabát, Honoria fiát, mások Aladárt, Krimhild fiát kívánják fejedelmöknek. A hunok Csabával, az idegen népek Aladárral tartanak, s mind a két fejedelem uralkodni kezd. Ditrik álnokságából háborúra kerül a döntés. Az első ütközetben Csaba győz, a másodikban, mely két hétig tart, Csaba hadát úgy legyőzik és szétverik, hogy Etele fiaiból s a hunokból igen kevesen maradnak. Ezt az ütközetet nevezik a hunok Krimhild csatájának. «Mely ütközetben — írja a krónika — annyi vér ömlött, hogyha a németek szegényből nem titkolnák és tisztán meg akarnák vallani, a Duna vizét néhány nap sem ember sem barom nem ihatta, minthogy Sicambriától Potentia városáig vérrel volt áradva.» A vesztes Csaba visszatér ipához Görögországba, míg a hunok egy része Sziklamezön települ le, s félve a nyugati nemzetektől, magát székelynek nevezi. Csaba nem maradt ipánál, hanem Scythiában lakó rokonaihoz ment, s ott egy korozmén nőt vévén, nemzette Ed és Edömén nevű fiait. Azon közben folytonosan unszolta rokonait, hogy menjenek el a Tisza-Duna közére, s foglalják el másodsor is Pannoniát.

Átadom a szót Petz Gedeonnak.

«Krónikáink ez elbeszélése eltér a külföldi történetírók előadásától. E mellett lehetetlen észre nem venni benne a *mondai elemeket és az epikus alkotás nyomait*. Egészen mondai s epikus az az eljárás, hogy e küzdelem személyes ügyként van fölfogva. Csaba és Aladár közt már némi faji különbség van, részben ez okozza ellenségeskedésüket s e körülmény magyarázza meg a népek kettéválását és pártfoglalását is . . .

Az elbeszélés kifejlésén is meglátszik az epikus alakítás hatása. Az első, kedvező ütközet, mely a hunokat reménynyel kecsegteti, mintegy a cselekvény peripetiája, ezután következik be a tragikus katasztrófa, a két álló hétig tartó népcsatában a hatalmas hun-birodalom rombadőlése. Krónikáink száraz elbeszélése is valóságos éposz in nuce, bár meglátszik, hogy az író e hagyományt a történeti kútfők előadásához közelebb hozni törekszik, vagy pedig megfordítva: történeti keretbe illesztette be a mondai alkotást.»

E vélemény mellé még kijegyzem, hogy Hunfalvyval szemben Petz e rész forrását nem a Nibelungban találja meg, hanem a német hagyományban jelöli ki.

Feltűnő Csaba alakja. Ez egészen sajátos, nemzeti hagyomány hőisévé lett. Már születése jobban édes anyja Honoria is ebből a hagyományból való, fia egészen a mienk. Nemcsak az itt elbeszélte történetben, hanem maig élő hagyományban is egészen mondai alak. A Csabaír s a Hadak útja, e két szó és a vele összekötött fogalom, itt a mondai értelem, újabban szintén kérdés tárgyává lett. Bárhogyan döntötték volna el e szók etymonját, azt a tényt nem változtathatták meg, hogy a székely hagyomány Csaba vitézeinek csodás életrekeltését hiszi, hogy várja vissza Csabát és hazamentő seregét, vagy hogy a Hadak útjának talán idegen eredetű mondája egyenesen Csabához van kötve. Ha *Poterium sanguisorba*, ha *Sanguisorba officinalis* is a fű neve, ha a magyar neve idegenből származott, ha botanikus író készítménye is — de van a hagyományban egy fűről említés, melylyel Csaba holt embereit föltámasztá. S nekünk a reális tétel mellett, ez a csodás esemény látszik fontosabbnak. De már a XIV. században dívott az a közmondás, mely Csaba eltűnésére vonatkozik. Akkor tér vissza, mikor Csaba Görögországból, miként krónikáink is írják.

S az a székely hagyomány, mely megőrizte a hun atyafiságot, a Rika erdeje, Rika vára elnevezést, megőrizte Csabát, mintegy nemzeti hőisévé tette, E szórványos hagyományokból megismerjük jellemét és a krónikákból történetét, hagyomány és krónika kiegészítik egymást. Csak emlitem Anonymus Soba mogera-ját, mint egy jelét annak, hogy ez az alak és mondai tudat élt a nemzetben.

A hun hagyományok részletes összehasonlítása után már Petz is világosan meghatározta a kérdés lényegét. Ez eredményeit a következőkben vonja össze. A hun és magyar nemzet rokonságának tudatát nem hozták Árpád és társai Ázsiából, hanem idegen nép közvetítésével vehették a hagyományokkal együtt, s így krónikáink is nem a Nibelungból, hanem a történetíróktól és a már élő hagyományból vették,

sőt még a német hősmundai elemeket sem a Nibelungból kölcsönözték.

IV.

A krónikáinkban megmaradt hun-história anyagának rendszeres kritikája kiderítette, hogy az eredeti hun-krónika három forrásból merített. Ismerte és használta a hiteles történet eseményeit, — a német nyelvű mondák készletét, — és a magyar földön élt hagyományt, melyet egyes helyekhez fűzött és személyekhez kötött a nép emlékezete. A történet eseményeire forrásul, valószínűleg a nyugati történetírók művei szolgáltak, legfőképpen Jordanes. A német monda elemeit nem a Nibelungból, hanem a hazánk területén élt német nyelvű lakosságtól vehette; s ha a magyar hagyományt nem hozta eredeti lakóhelyéről, ősi hazájából a nemzet; itt, az új hazában, Atilla hajdani dicsőségének színhelyén tanulta el. Tanítója valószínűleg itt talált szláv és német lakosság, vagy az iderekedt s teljesen el nem pusztult hun-maradék lehetett. Tőle tanulta ismerni Atillát, tőle vehette át a róla szóló hagyományt, melyet idők multával egészen sajátjává, s mindenekfölött nemzetivé tett. Kétségtelen tehát, hogy Pannoniában a német lakosság megőrizte a magyarok bejöttéig az Atilláról szóló hagyományokat; valószínű, hogy a szlávok is tudtak még Atilláról regélni; valószínű, hogy a hunok nem pusztultak ki egy lábíg hajdani birodalmuk területéről, s így bizonyos, hogy az itt talált hun, szláv és német lakosságtól kölcsönözte a magyar azt a hagyományt, mely Atillát és hunjait illeté, melynek kétségbe vonhatatlan megvoltát épen az bizonyítja, hogy krónikáinknak egyik forrásául szolgáltak.

Ezzel a hun hagyományok kérdése el lenne döntve, de a mondaé még nincs. Mert a hagyomány csak egy alkotó a monda-keletkezéséhez: a történelmi alap a költői anyag, míg a másik alkotó, a monda-teremtő költői tehetség, e hagyományokból nincs bebizonyítva. Ha tehát eredeti hagyományunk volt, már eleve föl kell tennünk, hogy volt hun-mondánk is. Mert alig lehetne föltenni, hogy a költői tehetségben gazdag keleti faj, a magyar, hazájával azonnal jellemet és lelki tehetségeket is cserélt volna, hogy elvesztette volna képzelő erejét. Lemondok az eleve hozandó ítéletről, vizsgálom tovább e hagyományokat, keresem rajtok a mondai alkotás nyomait. Úgy tekintem e részleteket, mint a műépítő egy régi templom kiasott romjait, egy-egy sarokkővet, egy-egy alapfal vonalát, — talán sikerül rajtok észrevenni valamit, hogy visszaállithassam a mondát, az egészset, e részekből,

mint visszaállítja az építő művész a templom néhány részletéből az egész templomot.

A történeti események, a mondai elem s az élő hagyományok szálai összekuszálódásából támadt a kérdés csomója, melyet eleintén nem igen bontogattak, utóbb meg nagyon is bontogatva s vele nem birva, szét akartak vágni. Minden szálat külön kell bontogatni, s ha már eddig a történeti és hagyományos elemek szálaait sikerült legombolyítani, talán a költői szál sem lesz en makacsabb, s ki lehet bogozni irodalomtörténetünk ez egyik csomóját.

A krónikák elbeszélésében Atilla életének különösen három szakasza mutat állópontot, mely köré a többi események úgyszólván önkénynt és szükség szerint, tehát ösztönszerű belső törvény következtében csoportosulnak. Három szakasz adja az egész elbeszélés főeseményeit, melyek együttvéve a történet vázát vagy csontját teszik. Rájok rakódnak le az epizódok, hozzájuk fűződnek a mellékes események, velök kapcsolódnak a szereplők, s általok élnek a járulékos elemek. E három pont: Atilla királylyá választása, Atilla viszálya (megöli Budát) és halála. E három esemény adja a történet kiinduló és befejező részét, és a középső egy nagy jelentőségű tett, mely Atilla életének minden tekintetben egyik legfontosabb eseménye.

A mondaalkotó népet csakugyan e három nagy esemény érdekelte a legjobban, hozzájuk fűződik legtöbb eredeti emlékezése, róluk marad meg krónikáinkban a hun-históriának eredeti hagyományon alapuló részlete közül a legtöbb oly esemény, melyek a hiteles történetírók műveiben nem találhatók meg. E részletek tehát nem a történelem, hanem a hagyomány meséiben fordultak elő, s ha megtörtént eseményre vonatkoznak is, más jellemző viszonyokra utalnak. S e részletek oda csoportosulnak Atilla királylyá választása, viszálya és halála, e három történeti tény köré. Első pillanatra föltűnő, hogy itt nemcsak a történelmi, hanem a mondai mese is készen kapta a kezdetet és a véget, s közbül egy testvérküzdelem katasztrófáját, melyek maguktól alakultak ki a költői compositio csomópontjaivá. A hiteles történetírók e három eseményről kevesebbet beszéltek, vagy tudtak, míg a monda és a hagyomány bővebben szóltak rólók. Innen van, hogy krónistáink a források szükségességét pótlendő, a hiányok kiegészítésére, a megszakadt részletek összekapcsolására, a homályosabb helyek megvilágítására, a hagyományból merítették, szigorú történeti szerepet adván krónikáinkban e hagyományon alapuló, s a monda eseményeit jellemző költői eredetű elemeknek, Így találjuk azokat krónikáinkban különösen két csoportban az Atilla életének kezdetét és végét

tárgyaló elbeszélésekben. Amott a hun birodalom megalkotása, és Atilla trónra emelkedése, emitt Atilla halála és a hun birodalom megdőlése van előadva.

E két pont eseményei mind helyi hagyományhoz vannak kötve; Szászhalom, Tárnokvölgye, Keveháza (helyesen Kevevölgye), azután Potentiana, Tuln, Czesumaur, e helyeken történt a hun birodalom megalapítása s Atillának kiemelkedő szerepe. Helyi hagyományhoz van kötve Buda sorsa, helyi hagyomány őrzi Atilla halálát, és temetőjét. Ide tartozik Sincambria, Buda és Etzilburg, a hol a két testvér küzdelme lejátászódott s katasztrófában tört ki, ide ragyog vissza Atillának dicsősége; itt bolyong Buda véres árnyéka és öcscsének szomorú násza is itt borong.

Úgy látszik ezekből, hogy a mondott események színtere a mai Buda környéke, vagyis, hogy a hun-tragédia legnevezetesebb történeteit Buda vidékéhez kötötték a hagyományok; épen úgy, mint a görögök Trója körül csoportosították az egész költői és mondai történetet; miként a Nibelung is egy helyhez (Worms) köti meséje szárait, miként a mondák mindenkor hajlandók egy, (habár fiktív) helyre központosítani az események színterét, és helyhez kötni elbeszéléseiket. Abban, hogy a kritikailag megrostált hagyományok szerint a hun-tragédia Budát ismeri színteréül, kétségtelen nyomot találok e hagyományok életére, hogy a mese kiindulója, befejezője és katasztrófája mind amaz egy Budához van fűzve, onnat kiindítva, ott lejátaszatva és befejezve, kétségtelen nyomát látom a mondai alakításnak.

A Buda környékén lejátászó eseményekben egy nép története van adva, emelkedése és tüneményes nagysága, bukása és siralmas elpusztulása. Ez a történet dolga. De a krónikák a hunok dicsőségét és siralmát Atilla alakjához láncozták, általa emelték és ejtették el a hunságot, melynek csak akkor lett, addig volt története, a meddig Atilla állott az élén. A királylyal együtt bukkott a nép, a király halála után nem volt a népnek története. E fölfogás a mondáé, mely szeret egyéníteni, egy hősré ruházni a történelmi felelősséget, egy fejedelem sorsában rajzolni egy nép sorsát, egy alakra bízni rá azokat a feladatokat, melyeket a valóságban többen végeztek, egy ember kezébe tenni le a tömeg szerencsését. Ím az achivok annyi sok derék hőse hiában ostromolja Tróját, míg haragszik a büszke Achilles; ím a burgundok vígan mennek Krimhild bosszúja alá, mert velök van Hagen; ím a nép megbízza kiválasztott hőseit eszméinek képviselőivel, érdekeinek őrizésével, sorsának intézésével. Így teszen a naiv költészet a maga hőseivel, midőn rájuk bízta, (bennök megegyéníti) az egész népet, az egész nem-

zetet. Hogy Atilla személyéhez volt kötve a krónikák fölfogásában a hun nemzet fénye és süllyedése, hogy általa élt és pusztult el a hun nép, ez nyilván ráutal a népi eljárásra, mely nemzeteket hőseiben egyénít, a mi a mondai költészet sajátja.

Atilla személye körül forog hát minden, vele emelkedik és vész a hun nép. Az elbeszélés szorosan Atillához fűződik, s Atilla története, vele az egyénben élő nép sorsának elbeszélése kerek egész. De a hun *történet* nagyon száraz elbeszélés, nagyon szintelen vázlat. Nem kapunk benne mást, csak az egyszerű eseményeket, a mint egymásután megtörténtek; nem látunk benne élő alakokat, csak bábokat, kiket a krónista keze mozgat. A kapitányok meghalnak, eltemetik őket, szobrot emelnek nekik; Atilla győz és győz, utóbb meghal és eltemetik, Buda él és öcscsétől részt kap az uralkodásban, majd egyszerűen gyilkosság áldozatává lesz stb. Íme ezek a ridegen elmondott történetek mégis érdekelnék bennünket, érdekelnék a komponálás összetartó, láthatatlan ereje által.

A krónikai vázlat kereksege éles ellentétben áll azzal a befejezetlen történettel, melyet a Klage ad, az Atillával foglalkodó német éposz. Mi történik Atillával? Semmi — az epizódikus alakok sorsa iránt nem szoktunk érdeklődni; a statisztika, még ha fejedelmet játszik is, dolga után eltűnik a színpalak mögött, és senki sem kérdi, hova lett. Ilyen epizódikus szereplő a német emlékekben Atilla, kinek hősül kellene szerepelnie.

Ellenben a magyar hun-történetben Atilla alakján mindenkor bizonyos végzetesség árnya borong, őt eleve is epikus hőssé akarván mintegy kijelölni. Ebben a mondai alakítás nyoma félreismerhetetlen. Istenének kegyeltje, választott embere volt, ki neki csodás módon jelentette küldetését: legelőből kinövő, fényes kardot ajándékozott neki; hatalomra emelte, megtartotta életét a honalapító és szerző csatákban, körülvette a legszebb nőkkel, s elküldte, hogy megfenyítse vele az egész világot — s megbuktatta, midőn nem volt szüksége rá.

Különösen érdekes, mi ejti meg ezt a nagy alakot? Csekélység, egy véletlen orrvérzés, mely nászuján érte. Észre kell venni a véletlen csodás játékát — az isten kardjával hadakozó Atillát földi hatalom le nem dönti, harcban el nem vész, kard nem fogja, saját magában rejtett romlásának oka — féktelen szerelmi szenvedélye ölte meg. Érdemes megkeresni a krónikák helyét, a hol Atillának részletező jellemrajzát olvashatjuk. «Ethele király ugyanis barna színű, fekete s villogó szemű, széles mellű, büszke járású, alacsony

termetű vala; szakállát, mint a hunok, megeresztve hordja vala. Vakmerőségében maga mérséklő, csatákban ravasz és ügyelő, testéhez illő erejű, akaratjában nagylelkű, fegyvere csinos, sátra s öltözete tiszta és *szurfölött buja is vala.*» A leírás egyik fele a király külsejét illeti, a második lelkének rajza, s e rajz vonásai között van egy, mely nem illik bele az isteni rendeltetésű hős jellemébe — *és szurfölött buja is vala,* mint írja krónikám. A rajz egészben az erős és okos fejedelmet, a hadvezért és uralkodót illeti, ez az egy vonás az embert, ki buja lett volna, ha megmarad közkatonának, s buja volt, mint fejedelem. A szó mögött ott rejtőzik a szenvedély, mely annál erőszakosabb, mert épen Atilláé, ezé a hatalmas alaké. Ezen a szenvedélyen kellett megtörni Atillának, mert nem tudott rajta uralkodni. Számptalan felesége mellé magához vette még Mikoltot, «kit is annyira megszeretett, írja Kézai, hogy nem győzött betelni szerelmével». Ez a megjegyzés híven talál jelleméhez, ő akaratos és erőszakos vala, céljaiban nem kímélt senkit és semmit — milyen lehetett hát szenvedélyében. A katasztrófa leírásában meg van említve, hogy az ivásba szokásánál jobban belemerült, újabb adat féktelenségéhez. Szenvvedélyében nem tudott mértéket tartani, mint vakmerőségében maga mérséklő vala, — innét magyarázható veszedelme. A hatalmast, a nagyot földi ellenállás soha sem tudta volna meggyőzni, istene kedveltje ellen égi hatalom sem mert volna föltámadni: benne csak az ember ronthatta meg őt, a mint megrontotta a féktelen, a szenvedélyes szerelem. Ez az ellentét már magában véve is mondai, naiv, azaz a nemzet őskorára mutat vissza, midőn még nem keresték a hatást mesterkedésben, hanem megvolt az alkotás igazságában. Atila meggyőzött mindenkit, csak magát nem tudta meggyőzni, elkevélykedett sikereiben és erejében, önbizottságát és szenvedélyét kihagyta a számításból, — innen eredt katasztrófája, — hirtelen és megdöböntő halála.

Ez a magát nem mérséklő nagy Atila, kinek a végzet rendelést adott, egy teljes character, kivel szemben a németek (egy jó fejedelem típusa) és latin hagyományok Atillája (majdnem a keresztyénség hőse), szintelen, vértelen alakok. E különbség az élt hagyományok gazdagságára utal, melyből a magyar monda az előbb jellemzett egyént, a hős és kiváló hun fejedelmet alkotta meg, az egyén jellemének e kidolgozása azonban csak az alakuló monda költői hevében történhetett.

Ennek az Atillának története van, mely kíváncsiságunkat fölkelte és egyre izgatja. Lépteit azzal az érdeklődéssel kíséjük, mint a költői művek hőseit kíséni szoktuk. A tör-

ténet szerint Buda és Atilla mint uralkodó társak kerültek a hunok fejedelmi székére. A hagyomány e tényt kibővíti, s ez által Atilla kiválóságának, nagyságának, mintegy Istene választott emberének, alapját adja meg. A hunok hét kapitányt választanak. A Duna mentén vívott honszerző csatákban egymásután esnek el Keve, Béla, Réva és Kadocsa, együvé temetik a négy kapitányt s bálványkövet emelnek sírjok fölé. Atilla kiállja e vezérvesztő csaták veszedelmét, s római szokás szerint királylyá választatik az idősb bátya mellett, talán ellenében, e választás Atilla kiválóságát akarja jelölni, de már elhinti a testvér-viszály magvát, midőn a testvért a testvér miatt mellőzi. A mag kikél. Atilla egyre emelkedik, Buda egyre süllyed, amaz önérzetében gyarapodik, emez keserűségében. S midőn Atilla a birodalom biztonságára társául veszi és otthonn hagyja Budát, míg maga megboszuló hadjáratára indul, Budának alkalmá van megízlelni a hatalom ingerét és fölizgulni csábjaitól. Enged az ingernek, nem tud ellenállani a csábnak, széttöri korlátolt hatalma lánczát, s egész merőben élesedik ki kettejük közt az ellentét. Buda meghal, elejtve a testvér kezétől; Atilla még magasabbra emelkedik, hogy annál mélyebbre süllyedjen alá. Hirtelen halálában egy nőnek jut szerep, s letűnik a történet színpadáról. De oly mélyen véste bele magát népek emlékébe, hogy a hagyományokban újra születik és fiával, Csabával, kire halála után a történet ingere átszökkent, örök életet él a költészet világában.

Ime a hagyományok, a mint Atilla történetét kiegészítik, a históriai nyomok hézagait betöltik.

Atilla tragikumát rendszerint úgy fogják fel, a mint azt Arany a *Buda halálában* megérezkítette, eképen tehát igazi forrásuk Arany éposza, fölfogásuk Aranyé. Ez a fölfogás helyes Arany költeményének kitűnő hősére, de nem válik be a mondai Atilla elemzésekor. Egy pontban találkoznak, a szenvedélyben, de hiszen minden tragikum a szenvedély elhatalmasodása, kitörése és büntetése. A mondai Atillát a szerelem féktelensége, az époszi Atillát testvért is fölláldozó hatalmi szenvedély ejtette meg.

Ime az époszi hős következetes jelleme, s vele együtt az epikus alkotás kerekisége. Míg Atilla végzetessége és határozottan rajzolt egyéni caractere nyilvánvalóvá tesz, hogy a mondai alkotás nyomait találtuk meg a nemzetieknek ismert hagyomány-törödékekben, a kereken kidolgozott mese egyenesen a mondára utal. Mert lehetetlen föltenni és elhinni, hogy az említett két vonás, t. i. Atilla egyéni caractere, s a vázlat kerek alkotása, a véletlen műve legyen.

Atilla történetének legfontosabb epizódjai, hatalomra ju-

tása és halála, krónikáink legeredetibb részletei, részint olyanok, melyek a szóhagyomány felhasználásával kerültek beléjük, részint olyanok, melyek a hiteles történetíróknál vagy egészen másképen vagy csak más változatban maradtak ránk. Míg ellenben e két pont között történtek egészen a külföldi írók és fölfogások nyomát viselik. Ez tehát oda mutat, hogy azok, t. i. a külföldi hadjáratok, a magyar mondában szükség szerint másféle módon lehettek kidolgozva.

A magyar monda eredeti alakjának vázlata tehát körülbelül a következő lehetett: A hunok hét kapitánya közül Atillát szemelte ki a végzet, hogy általa betöltesse akaratát, s így egymásután ejti el Kevét (Potentiana), Bélát, Révát és Kadosát (Cezumaur) úgy, hogy csak hárman maradnak, Bendeguz két fia, Ethele és Buda, és a Torda nemzetségbeli Kádár.

Ez az utolsó azonban csak politikai hatalom, igazságosztó bíró vala, a hadi berendezésű alkotmányban az igazi hatalom a kapitányok kezében, a hódító hadjárat befejezése után csak a két testvérében volt. Buda és öccse: Ethele, ketten osztottak az elfoglalt birodalmon, melynek királyává római szokás szerint (monarchia) Atilla lett, ki viszont testvérbátyját maga mellé emelve, a Don és Tisza közötti rész urává tette, hogy, miként Thuróczinál olvassuk, legyen a birodalomnak védője, míg ő maga kintjár, idegenben hadjáratain. Buda, mint idősebb (s talán a hadban sem alábbvaló, mint öccse), sértve érezte magát, áthágta uralkodása korlátait, s míg öccse távol volt, kéretlen-hivatlan beleavatkozott Atilla dolgaiba, sőt elsőbbsége tudatában Etele várát is saját nevével hívatta Ó-Budának. A hazatérő hős méltán látta magát és tekintélyét sértve Buda önkényű intézkedései által s elhatározta, hogy meg fog tőle szabadulni. Törbe csalta tehát (a krónikák szerint cum dolo), és saját kezével ölte meg. Atilla útja eddig folyton emelkedés, — immár a történet legnagyobb birodalmának lett korlátlan urává. E roppant hatalomra volt szüksége, hogy betölthesse végzetét: megbüntesse a romlott ó-világot. Róma ellen megy, megfenyíti Itáliát, s itt már betöltötte hivatását. Még tovább ragadta őt szenvedélye: a keresztényiség fővárosa és büszkesége ellen támadott: Rómát akarta lerombolni. Egy főpap kegyessége visszatérítette útjából. De már ezzel átlépte rendeltetése határát: már nem büntet, hanem rombol. A végzet megalékelte szereplését és útjába vetette Mikoltot, hogy megszabaduljon tőle. Innét már sorsára bízta, s ő saját sorsának nem tudott kovácsa lenni.

Az isteni gondviselés nem tűrhette, hogy az legyen a világ ura, a ki nem tud magán uralkodni. Kezében Atilla a világ vesszeje volt, eltörte abban a pillanatban, mikor nem

volt rá szüksége, miként megjósolta neki a catalauni ütközet előtt az erdőben elfogott remete.

A hun történet rémítő befejezése, a hun nép pusztulása és Csaba menekülése teszik a tragédia utolsó jeleneteit. Csabával új alak lép a mondába, kinek tetteit és emlékét a hagyomány jobban megőrzé, mint a világverő atyáéit; míg erről az írás szól nekünk, Csabáról mély költészettel és bizonyos rajongó szeretettel maig emlékezik a székely nép.

E vázlat különösen azokból a részletekből van szerkesztve, melyekben a hazai hagyománynak legeredetibb nyomait véltük fölfedezni. Etele körül csoportosúlnak az egyes epizódok, s alakját emeli ki ebben minden esemény. Vajjon nem volna-e helyesebb, ha Atilla nevéhez fűznők mi is e hagyományokat, miként a bennök elbeszélte események mind Atilla alakjához vannak fűzve? Talán jogosabban hívhatnók *Atilla-mondának*, mint hun-mondáknak, krónikáink elbeszélését, ezáltal is szorosabban meghatározva a hőst, a kire a népi költészet ilyen szép emléket alkotott?

Atilla mellett, még egyedül Csaba a mi mondánk igazi hőse. Atilla bűneiért fiai, köztük Csaba, lakoltak, de Csabát a nép költőisége felemelte, mintegy kivette a bibliai tanítás szigorúsága alól. E különös kedvezést arra lehet magyarázni, hogy Csaba alakja sokkal nagyobb tért töltött be a régi mondák világában, mint a krónika és hagyomány ismeretes részeiben, hogy szerepe a nemzeti fölfogásnak tetszett, miként láttuk is, hogy őt tekintette kapocsnak a hunok és magyarok, Pannonia kétszer történt meghódítása között.

Kérdés, miért foglalkozik Csabával a krónikás olyan keveset, míg ellenben az élő hagyomány ma is sokkal többet tud róla, s valóságos népies hőssé avatta? A krónikásnak csak arra volt szüksége, hogy összekösse a magyarok bejövételét és a hunokkal való rokonságát. Erre a szerepre volt Csaba kijelölve, a krónista Csaba életéből csak azokat a mozzanatokat vette át és tartotta meg, melyek épen erre a szerepre tartoztak, a többi rá nézve fölösleges, mondhatnám, hiába való volt. A nép ellenben, melynek érdeklődését és képzeletét hősének minden tette és szava megköti, regélt minden tettéről s bizonyosan többet tudott róla, mint a mit a krónikás átvett, s a mostanig élő hagyomány megőrizett. Innen a Csaba-hagyomány szegénysége, mely egy valószínűleg gazdag anyagnak meggyérült, megfogyatkozott maradványa.

Krimhild és Detrik a német hagyományból valók, szerepök a krónikában egészen lényegtelen, a mondában talán lényegesebb lehetett. Ők egészen a germán mondák hősei, jellemök és tetteik onnan ismeretesek, a mieinkből alig fejt-

hetünk ki egy vonást. Krimhild Aladár anyjaként van megnevezve, s a sorsdöntő ütközetet maig Krimhild csatájának nevezik a magyarok — mondja tovább krónistám. Tehát Krimhild és Aladár s velök az idegen nemzetek szállanak síkra az egyenes utódok, a hunok ellen, kiknek vezéreül a nemzeti hősként fölfogott Csabát ismerjük. A nemzetek harczának emléke ez a mondai részlet, s egy bizonyság arra, hogy a monda csakugyan élt.

Detre, a történeti Alarich, mondai alakja, egészen a phantasia alkotása. A csodás nyíllövés, s a haláltalan Detre elnevezés a leghatározottabban mondára utalnak, ilyet történetíró nem írhat, csak népi phantasia képes alkotni. A vázlat fő hősei és mellékes személyei világosan költői teremtésre utalnak; elárulják még torsojukban is a művészi kéz vésőjét, töredékekben az alkotó szellem költőiségét.

Szinte kérdéses, megkísértsem-e a krónikák styljének szorosabb vizsgálatát? Bátran mondhatnám, hogy a hun-krónika előadása és stylje különbözik az idegen historikusok előadásától és styljétől, hogy míg amazok nyugodt, komoly írók, ezek könnyebb elbeszélők, azok csakugyan történetírók, ezek csakugyan elbeszélők. Kiemelhetnék néhány helyet, melyekben valóban meglepő a leírás élénksége.

Föl lehetne említeni, hogy a következő leírások nagyon is költői színezetűek, mint a catalauni ütközetet, s a Krimhild csatáját követők: Vala pedig a két sereg között egy patak, oly kicsinyke, hogy ha valaki egy hajszálat vetett volna belé, a víz csendes folyása alig bírta volna tovább vinni; ez a csata beálltával állatok és emberek vérével oly sédde nőtt, hogy kocsist szekerestől, s fegyvereseket sodrott el, és a seregben e séd által igen nagy pusztulás lőn. — A Krimhild csatájában annyi vér ömlött, hogy ha a németek szégyenből nem titkolnák, s tisztán meg akarnák vallani, a Duna vizét néhány nap sem ember, sem barom nem ihatta, minthogy Sicambriától Potentia városáig vérrel volt áradva.

Ezek nem a komoly történetíró tolla alól kerültek ki, hanem a csácsogó regősök előadásában véletlenül benne maradt, benne felejtett helyek.

Hozzájok hasonló jelenséget mutat a krónikák egy saját-sága, a mely szintén a népies előadás természete, szeret nagyítani és kicsinyíteni. A belinderi csatateren olyan kis patak volt, mely egy hajszálat sem tudott volna megmozdítani, s mily nagyra nőtt. Ilyen nagyított Atilla hatalmának áradozó leírása, s az őrség, mely a világ négy tájára hirdette a király akaratát; ilyen nagyítás van Mikolt leírásában, ki emberi alaknál sokkal gyönyörűbb vala, s a hun királyfiak ütközetének rajzában. — Ezek is a regősök beszédjéből kerül-

tek a krónikába, valamint az a néhány részletező rajz, mely határozottan mondai előadásra utal.

A krónikák csodás elemeire is figyelniük kell, azok is a népies fölfogás emlékei, ilyenek a catalauni remete jóslata, noha ez talán nem magyar, az Atilla nászát megelőző jelek, s Marcianus látománya, mely Atilla kezijának eltörésével symbolizálja a hun király halálát, kinek eljövételét a kard csodája, s az égi jelek föltünése jelentette be. Ilyen a Csabafü varázshatalma, s a Hadak útjához fűződő hagyomány.

Íme a komponálás és jellemzés titkainak bontogatása, s azonkívül külsőségekre irányult figyelmünk megerősítenek abban a véleményben, hogy a hun história költői alakban élt őseinknél, s hogy e költemények romjai a latin krónikák alá vannak temetve. Miként a magyar keresztyénség első templomai csak átépítésben maradtak ránk, úgy e hűn- jobban Atilla-monda is átírásban jutott el korunkra. Énekbe volt-e az foglalva? Valószínűen. Mindazok a kérdések, melyek ezzel összefüggenek — nagyon problematicusok, s egyenesen alig oldhatók meg. Megmaradnak tehát egyelőre a hypotheticus kérdések között. A dalnokrend léte és működése, a krónikák egyes helyei, melyekből a régi magyar ének ki-kivillan, s az a néhány följegyzés, hogy e dalnokrend az ősök tetteit énekelte, kedvező feleletre látszanak följogosítani. Egyetlen adat tanúsítja, hogy e vélemény megállhat. Egy történetíró szava dönti el a kérdést, midőn megemlíti, hogy a magyarok Atilláról szerettek énekelni. Cuspinianus* korholá a németeket, hogy őseik vitézségét nem dicsőítik énekel, mint a magyarok, kik *leginkább Atilláról szerettek énekelni*.

Íme e tudósítás megerősíti föltevésünket, — de nem ad semmi közelebbi feleletet azokra a kérdésekre, melyek természet szerint kapcsolódnak hozzá. Milyenek voltak ezek az énekek, alkotásuk, szövegük, verseik, s sok más efféle.

Egyelőre azonban be kell érniünk azzal a tudattal, hogy a világ pörölye, a hun király emléke és hagyományai éltek ezen a földön is, mely nyögte hatalmát, mely látta dicsőségét; be kell érniünk azzal a tudattal, hogy e nagy alak nem hagyta illetetlenül a magyar nép költői tehetségét; be kell érniünk azzal a tapasztalattal, hogy bár két-három századdal később, de őseink is énekeltek Atilláról, mint dalba foglalták tetteit és nevét Európa népei: a latin és germán fajok.

ERDÉLYI PÁL.

* Erdélyi J. Kis. Próz. I., 37 l.